

**АКТУАЛІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ХОРОВОГО
МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ У ДІЯЛЬНОСТІ
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО МУНІЦИПАЛЬНОГО КАМЕРНОГО ХОРУ:
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНТЕРВ'Ю З МАЕСТРО ІГОРЕМ ЦМУРОМ**

У статті розглядається творча діяльність Хмельницького муніципального камерного хору з актуалізації регіонального хорового мистецтва України. На основі матеріалів інтерв'ю з керівником колективу заслуженим діячем мистецтв України І. Цмуром укладаються висновки про проблеми розвитку регіональних колективів.

Ключові слова: *регіональне хорове мистецтво, хоровий колектив, творча діяльність, керівник, репертуар, конкурсно-фестивальні акції.*

А. Н. МАРАЧ

**АКТУАЛИЗАЦИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ХОРОВОГО
ИСКУССТВА УКРАИНЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ХМЕЛЬНИЦКОГО МУНИЦИПАЛЬНОГО КАМЕРНОГО ХОРА:
ЗА МАТЕРИАЛАМИ ИНТЕРВЬЮ С МАЭСТРО ИГОРЕМ ЦМУРОМ**

В статье рассматривается творческая деятельность Хмельницкого муниципального камерного хора по актуализации регионального хорового искусства Украины. На основе материалов интервью с руководителем коллектива заслуженным деятелем искусств Украины И. Цмуром делаются выводы о проблемах развития региональных коллективов.

Ключевые слова: *региональное хоровое искусство, хоровой коллектив, творческая деятельность, руководитель, репертуар, конкурсно-фестивальные*

акции.

O. M. MARACH

**THE ACTUALIZATION OF REGIONAL CHORAL ARTS OF UKRAINE
IN THE WORK OF KHMELNYTSK MUNICIPAL CHAMBER CHOIR:
AFTER MATERIALS OF INTERVIEW FROM MAESTRO IHOR TSMUR**

The creative activity of Khmelnytsk municipal chamber choir from the actualization of regional choral art of Ukraine is examined in the article. Conclusions about the problems of development of regional collectives on the basis of materials of interview with the leader of collective a honoured worker of arts by Ukraine I. Tsmur are consist.

Key words: *regional choral art, choral collective, creative activity, leader, repertoire, competitive-festival actions.*

Культурно-мистецький поступ України актуалізується у діяльності як столичних, так і регіональних осередків. Якщо у східному регіоні рушіями такого поступу, як правило, були насамперед театральні об'єднання, які містили пісенну складову, то в західному протягом століть переважав хорівий рух. Співоче мистецтво утвердилося в самосвідомості української нації як духовна константа, що ґрунтується на предковічних традиціях, як ментальна призма для освоєння дійсності, як сфера вираження громадської позиції.

Українська музична культура майже століття тому стала відомою у світі завдяки хорівій діяльності О. Кошиця з Українською республіканською капелюю. Двадцять років тому аналогічну місію виконав М. Гобдич з хором «Київ». Значну міжнародну діяльність проводять столичні хори «Хрещатик» (П. Струць), «Credo» (Б. Пліш), капели «Думка» (Є. Савчук), імені Л. Ревуцького (Ю. Курач) та ін. Західний регіон представлений рядом цікавих хорів, найчастіше камерного складу. Це львівські колективи, що постали поряд із

капелою «Трембіта» (М. Кулик) – Галицький хор (В. Яциняк), «Gloria» (В. Сивохіп), «Євшан» (І. Даньковський), житомирський хор «Орея» (О. Вацик), дрогобицький «Легенда» (І. Циклінський), рівненський «Воскресіння» (О. Тарасенко), волинський «Оранта» (В. Мойсіюк), франківський «Галицькі передзвони» (І. Дем'янець), Хмельницький камерний хор (І. Цмур), Тернопільський (Б. Іваноньків), ужгородський «Sanctus» (Е. Сокач), хор «Чернівці» (Н. Селезньова) та ін. Можемо із впевненістю ствердити, що лише «множинною єдністю» столичних і регіональних осередків створюється унікальна українська хорова культура. Тому вивчення діяльності регіональних хорових колективів як осередків актуалізації мистецтва України є однією із пріоритетних музикознавчих проблем.

Сучасне українське академічне хорове мистецтво є предметом наукових досліджень А. Лашенка [2], В. Рожка [10], А. Мартинюка [3], П. Ковалика [1], В. Михайлець [8], Н. Селезневої [11], І. Шатової [13] та інших вчених. Тенденції розвитку хорового мистецтва Хмельниччини окреслені у праці Р. Римар [9]. Спроби наукового осмислення виконавсько-хорового процесу в Україні здійснювалися автором даного дослідження в окремих публікаціях, присвячених аналізу загальної панорами сучасного українського хорового мистецтва [7], конкурсно-фестивальному хоровому руху [4], процесам розвитку регіональних хорових колективів на прикладі Волині [5; 6].

Керуючись метою вирізнити тенденції актуалізації регіонального хорового мистецтва України на прикладі діяльності Хмельницького муніципального камерного хору, у даному дослідженні поставлено завдання: окреслити основні віхи творчості колективу; охарактеризувати можливості актуалізації регіонального хорового мистецтва України на прикладі діяльності Хмельницького муніципального камерного хору; висвітлити позицію керівника колективу – Ігоря Цмура стосовно предмета дослідження.

Хмельницький муніципальний камерний хор є відомим колективом, що презентує хорове мистецтво в Україні та інших європейських країнах. Користуючись особливою нагодою, було проведене інтерв'ю з керівником хору –

заслуженим діячем мистецтв України Ігорем Цмуром, котрий висловив цікаві міркування стосовно тенденцій розвитку сучасного хорового мистецтва України, в тому числі в регіональних осередках. Та насамперед окреслимо основні віхи творчої діяльності хору за матеріалами творчої характеристики Хмельницького муніципального камерного хору [12], люб'язно наданої його керівником, а також на основі інформації, отриманої у процесі інтерв'ю з маестро.

Муніципальний камерний хор був створений у місті Хмельницькому 1 квітня 1998 року з ініціативи заслуженого артиста України Олександра Полянського, народного артиста України, професора Віталія Газінського та за сприяння колишнього міського голови Михайла Чекмана. Як правило, учасниками хорів в обласних центрах стають викладачі, випускники та студенти вищих музичних навчальних закладів. У серпні цього ж року під орудою маестро В. Газінського відбувся успішний дебют колективу, під час якого прозвучали: українська народна пісня в обробці С. Мартона «Косив косар сіно», «Чугунка» В. Снеткова на вірші Б. Ільїна та українська народна пісня в обробці М. Леонтовича «Піють півні». Широкі кола слухачів, музична преса відмітили майстерність хору та його диригента, творчі можливості та перспективи подальшого зростання колективу. Зауважимо, що муніципальні та церковні хори, як правило, почали виникати в Україні від кінця 1980-х – у 1990-х рр. на хвилі національного і духовного піднесення. Тому вже сам факт появи у місті Хмельницькому муніципального хору став подією.

Сьогодні художнім керівником і головним диригентом колективу є випускник Львівської національної музичної академії імені М. В. Лисенка, заслужений діяч мистецтв України Ігор Цмур, у спілкуванні з яким відразу відчувається неабияка заповзятість у справі, творчий ентузіазм, що у поєднанні з працелюбністю та диригентським талантом дозволили встановити та постійно підтримувати професійну планку хору на високому рівні.

Як художній керівник, І. Цмур уклав творчу скарбницю Хмельницького муніципального камерного хору із понад 280 творів – кращих зразків укра-

їнської та зарубіжної хорової музики. Маєстро акцентував, що найбільш вагоме значення в репертуарі колективу займають артефакти вітчизняної культури, кожному жанру з яких приділяється особлива увага – це й обробки народних пісень, і духовні твори, в тому числі літургії, й оригінальні твори на вірші Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, твори сучасних українських композиторів. І. Цмур зазначив, що приділяє велику увагу обробкам українських народних пісень як репертуару, найбільш доступному для сприйняття непрофесійною аудиторією, та духовним творам українських композиторів як вершинним зразкам глибокої філософської проникливості в підсвідомість людини, її духовного збагачення. У цьому вбачаємо важливу мистецьку місію, яку намагається виконувати І. Цмур та очолюваний ним колектив – залучення якнайширшого кола слухачів до концертів класичної музики, ламання стереотипів про відірваність академічного мистецтва від непрофесійної аудиторії, що в результаті дозволяє і самому мистецтву виконати свою функцію духовного облагородження особистості.

Для професійного зростання колективу та участі у конкурсно-фестивальних імпрезах високого рівня репертуар хору постійно збагачується творами від давньоукраїнської церковної монодії невідомих авторів XII століття до найсучасніших хорових композицій з особливими ефектами звуковидобування та застосуванням перкусії у творах сучасних композиторів. Репертуар Хмельницького муніципального камерного хору сформований за такими напрямками:

- церковні монодії невідомих авторів XII–XVI ст. («Kyrie eleison», «Блажен муж» та ін.);
- хорові концерти М. Березовського «Не отвержи мене во время старости», Д. Бортнянського «Скажи ми Господи кончину мою» (№ 32), «Да воскреснет Бог» (№ 34), А. Веделя «Благословлю Господа, вразумившего мя» (№28), М. Вербицького «Ангел вопіяше», М. Лисенка «Камо поїду» (пс. 138), О. Архангельського «Гласом моим», «Помышляю день страшный», «Господи, услыши молитву мою», П. Чеснокова «Да исправится

- молитва моя», В. Зубицького «Гори мої» та ін.;
- українська духовна спадщина С. Пекалицького, М. Дилецького, М. Березовського, Д. Бортнянського, М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, О. Архангельського, Г. Давидовського, Л. Дичко та ін.;
 - обробки українських народних пісень – композитори М. Леонтович, С. Людкевич, К. Стеценко, О. Кошиць, В. Барвінський, М. Колесса, Є. Козак, І. Алексійчук та ін.;
 - твори класичної та сучасної української музики Д. Бортнянського, А. Веделя, М. Лисенка, Б. Лятошинського, Л. Дичко, Є. Станковича, М.Скорика, В. Зубицького та ін.;
 - зарубіжна духовна спадщина О. Лассо, Й. С. Баха, А. Вівальді, В. А. Моцарта, Й. Брамса, С. Рахманінова, П. Чеснокова, А. Шнітке, А. Пярта, Р. Твардовського, Ю. Свідера та ін.;
 - зарубіжна музика ХХ століття таких митців як М. Хоган, Х. Бусто, Ф. Пуленк, В. Кікта, Ф. Гуерреро, Х. Домінгес, Д. Ласкано та ін.;
 - твори сучасної музики з шумовими ефектами та з використанням перкусії – автори М. Балема, В. Зубицький, А. Секко, Л. Попялкевич, І. Алексійчук, М. Хоган, І. Цмур та ін.

У процесі зростання творчого потенціалу колективу поповнюється і збагачується його репертуар. Так, сьогодні Хмельницький муніципальний камерний хор є виконавцем вершинних артефактів світової музичної культури – це «Реквієм» В. А. Моцарта, що прозвучав у супроводі симфонічного оркестру Хмельницької обласної філармонії на чолі із Вінстоном Вогелем (США) та солістами Львівської національної музичної академії ім. М. В. Лисенка; «Німецький реквієм» Й. Брамса з Академічним міським хором «Вінниця» у супроводі Академічного симфонічного оркестру Львівської обласної філармонії на чолі із Петером Марксом (Німеччина) та солістами зі Львова та Одеси; фінал Дев'ятої симфонії Л. ван Бетовена з одою Ф. Шиллера «До радості» з Львівським камерним хором «Глорія» та Академічним міським хором «Вінниця» у супроводі Академічного симфонічного оркестру Львівської

обласної філармонії на чолі з диригентом Войцехом Родеком (Польща) та солістами (Польща); меса «Глорія» А-dur Дж. Пуччіні у супроводі симфонічного оркестру Хмельницької обласної філармонії на чолі з Вінстоном Вогелем (США) та солістами Львівського національного академічного театру опери та балету ім. С. Крушельницької; кантата «Глорія» А. Вівальді з камерним оркестром Хмельницької обласної філармонії під керівництвом Олександра Драгана; меса «Misericordias Domini» Й. Г. фон Райнбергера у супроводі органу (партію органу виконала заслужена артистка України Наталія Молдован) та ін.

Критики відзначають, що дякуючи правильно підбраному репертуару за останні роки значно зросла виконавська майстерність співаків хору, і тепер колектив може виконувати й найскладнішу сучасну хорову музику – наприклад, у 2011 році в авторському концерті Віктора Камінського прозвучала кантата-симфонія на вірші Ігоря Калинця «Україна. Хресна дорога».

Репертуарна політика хору, як зауважив художній керівник колективу, складається за принципом «концертності програми», тобто поряд із серйозними творами класичної та сучасної музики колектив виконує популярні та жартівливі. То ж публіка може насолоджуватися хоровими обробками творів, що стали всесвітньовідомими «шлягерами» – «Bohemian Rhapsody» Ф. Мерк'юрі, мексиканська народна пісня «La cucaracha», «Route 66» Б. Трупа, «The shadow of your smile» Дж. Мандела на сл. П. Вебстера, «Незнакомка» Ю. Фаліка на сл. О. Блока, «Gabriel's oboe» Е. Морріконе, «My way» Ж. Рево, К. Франсуа на сл. П. Анкі, «Michelle» П. Маккартні та ін. Очевидно, це важливий крок до нових горизонтів у спілкуванні зі слухачем, розширення кола любителів хорового мистецтва.

Творчість колективу представлена на двох аудіоальбомах – «Шедеври слов'янської духовної музики», до якого увійшли кращі духовні твори М. Березовського, Д. Бортнянського, О. Львова, М. Вербицького, М. Лисенка, К. Стеценка, О. Архангельського, С. Рахманінова, Г. Давидовського, А. Шнітке, В. Булюкіна, та «Нова радість стала» з українськими колядками,

щедрівками та новорічними піснями в обробці С. Людкевича, В. Барвінського, К. Стеценка, М. Леонтовича, М. Скорика, М. Колесси, Н. Нижанківського.

Хмельницький муніципальний камерний хор став лауреатом та учасником низки конкурсних, фестивальних і концертних акцій, при чому перші успіхи отримав вже через два роки після початку діяльності: міжнародні – фестиваль «Інзадафест» (Бельгія, 2000), фестиваль хорових колективів «Чехановія Кантанс» (Польща, 2005 – визнано кращим колективом, 2009), конкурс-фестиваль камерних хорових колективів «Ялта–Вікторія–2007» (перше місце, додаткова нагорода за краще виконання твору сучасного українського композитора – три обробки балканських народних пісень «Царевчева ліра» Ірини Алексійчук), Пасхальний фестиваль музики «Resurexit» (Литва, 2008), фестиваль ім. П. Чайковського та Н. фон Мекк (Вінниця, 2009), хоровий конкурс професора Г. Дімітрова (Болгарія, 2010), хоровий конкурс «Марібор» (Словенія, 2011); всеукраїнські – конкурси хорової музики ім. Д. Січинського (Івано-Франківськ, 2000, 2005), хорового мистецтва ім. Лесі Українки (Луцьк, 2006, 2011), Відкритий фестиваль хорової музики «Співоча асамблея» (Хмельницький, 2009, 2011 – співорганізатор створення і проведення); регіональні – Фестиваль хорової музики ім. М. Леонтовича (Вінниця, 2004), джазовий фестиваль «Джаз-фест Поділля» (Хмельницький, 2005); Єпархіальний конкурс колядок «Христос рождається – Славимо Його!» (2009), Пасхальна Урочиста літургія в українській греко-католицькій церкві (2010); ряд інших музичних акцій в місті Хмельницькому – звіт художніх колективів та майстрів мистецтв «Тобі, Хмельницький, пісня мого серця!» (2008), творчі звіти Хмельниччини у місті Києві, де 2009 року хор був відзначений дипломом переможця регіонального туру «Мистецьким перевеслом квітчаємо свій край», Різдвяний сольний концерт «По всьому світу стала новина», Мала музична академія, присвячена 200-річному ювілею Ф. Ліста, урочисте закриття III Міжнародного фестивалю театрів ляльок «Дивень» (2010), заходи, приурочені Шевченківським дням, державним святкам, участь у богослужіннях та

ін.

Молодий талановитий художній керівник і диригент Ігор Цмур, удостоєний 2009 року почесного звання «Заслужений діяч мистецтв України», користується авторитетом у музичних колах і любов'ю публіки. Зокрема, маестро був визнаний кращим диригентом на II Міжнародному фестивалі хорових колективів «Чехановія Кантанс» (Польща, 2005), отримав право керувати зведеним хором у фіналі акції (був виконаний хор євреїв «Va, pensiero, sull'ali dorate» з опери «Набукко» Дж. Верді); як керівник хору, що водночас виконує сольні партії, був відзначений як кращий солістом–диригент на Міжнародному конкурсі-фестивалі камерних хорових колективів «Ялта–Вікторія–2007». Сьогодні це відточений до філігранності, технічно бездоганний хор з власним виконавським обличчям та високою сценічною культурою, – так відгукується про кращі виступи колективу під орудою І. Цмура музична критика.

Виконуючи давню, класичну та сучасну українську музику, хор активно сприяє входженню вітчизняної культури до світового музичного простору і є одним із регіональних осередків, що активно розвивають сучасну українську хорову культуру. Тому у процесі інтерв'ю з маестро Ігорем Цмуром були розглянуті проблеми, що стосуються особливостей розвитку регіонального хорового мистецтва у соціокультурному континуумі України.

Особливості діяльності регіональних хорових колективів – проблеми та їх вирішення? І. Цмур вважає, що проблеми у діяльності хорових колективів у кожній області практично однакові. Насамперед це брак грамотних співаків, які можуть без попереднього розучування читати музичні тексти, не потребують додаткової роботи хормейстера з навчання вокальної техніці. По-друге, у багатьох хорах є проблема з формуванням чоловічого складу. Якщо жіночий склад сформувався як більш-менш стабільний, то чоловіча група потребує постійної організаційної уваги. І третє – фінансова сторона діяльності хорів. У місті Хмельницькому, як запевняє І. Цмур, муніципальний хор отримує вагому підтримку міського голови Сергія Мельника, депутатського кор-

пусу та управління культури міської ради. Керівник хору може озвучувати проблеми та сподіватися на їх вирішення. Наприклад, було профінансовано нові костюми для хору, декілька років тому відкрито нове приміщення з ремонтом для репетицій, яке викликає захоплені відгуки керівників та учасників колективів з інших областей, які приїжджають та відкритий фестиваль «Співоча асамблея», було профінансовано певні заходи. Проблемою лишається придбання автобусу для розширення можливостей гастрольної діяльності як за кордоном, так і в Україні.

Вирішення внутрішньої проблеми колективу щодо професійності хорового складу – через навчання самим хормейстером, відбір через кастинг, пошук інших шляхів підвищення професійного рівня? Справа в тому, – вважає І. Цмур, що більшість цінних кадрів у вокальному плані після навчання у вищих навчальних закладах залишаються у великих містах – Києві, Львові, працюють у національних колективах, де у декілька разів вища заробітна плата, ніж на периферії. Тому я рахую, – продовжує маестро, що це більш ніж проблематично вирішити. Звичайно, при достойному фінансуванні всі музиканти не шукали б дві–три роботи, вони б тримались одного колективу, і фаховий рівень хорів був би вищим у будь-якому регіоні.

Питання стосовно репертуарної політики: твори яких стилів, жанрів сприймаються непрофесійним слухачем краще? Непрофесійним слухачам добре сприймається і духовна музика, і народна, особливо жартівлива, джазові композиції, твори розважального плану. Фахівцю потрібна нова музика, як правило, високого інтелектуального рівня. Звичайно, не кожен слухач може зрозуміти сучасну музику – вона для професійного слухача. На сьогоднішній день в Україні, на жаль, хорова музика не користується популярністю серед підростаючого покоління, мало транслюється по радіо та на телебаченні, але ж так важливо, щоб українці збагачувались духовно, насолоджуючись красою та милозвучністю української пісні, яку пропагують вітчизняні колективи.

Як заохочувати до хорової музики широке коло слухачів, – саме з не-

професійного кола? На прикладі свого хорового колективу, – стверджує І. Цмур, можу сказати, що ми працюємо в дитячих музичних школах, в загальноосвітніх закладах, у вищих учбових закладах нашого міста і області. Найсамперед потрібно з таких позицій виходити – почитати зацікавлювати слухачів від юного покоління, привчати відвідування концертів змалку.

Ваша думка з приводу фестивально-конкурсного процесу в Україні. Чи достатньо фестивалів хорової музики? І. Цмур: у нас цей процес розвинутий непогано, але мені здається, за браком коштів конкурсно-фестивальні дійства є не настільки якісними, якими мали б бути. Україна є одна із найспівочіших націй не тільки в Європі, а й у світі. Зважаючи на вокальні таланти українців, я думаю, що це, безперечно, потрібно підтримувати.

Спілкуючись з Ігорем Цмуром та аналізуючи діяльність Хмельницького муніципального камерного хору, склалося враження про маестро як про людину талановиту, динамічну, цілеспрямовану. Особисті якості керівника – і як адміністратора, і як музиканта, на нашу думку, є першою умовою успішної творчої діяльності будь-якого хорового колективу. Митець у процесі інтерв'ю окреслив найважливіші проблеми, які виникають в хорах обласних центрів. Проте, на прагненні митців здійснити духовний поступ у розвитку держави розвиваються хорові колективи, що підтримують національні співочі традиції та достойно презентують вітчизняну культуру у світовому музичному просторі. Хмельницький камерний – один із колективів, що творчою діяльністю актуалізує регіональне хорове мистецтво як явище соціокультурного континууму України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалик П. А. Хорове виконавство як феномен творчої взаємодії (з досвіду Київської хорової школи): автореф. дис... канд. мистецтвознавства : 17.00.03 – музичне мистецтво / Ковалик Павло Андрійович. – К., 2002. – 18 с.
2. Лашенко А. П. Українське хорове мистецтво ХХ ст. / Анатолій Лашенко

- // Науковий вісник НМАУ імені П. І. Чайковського. Музичне виконавство. – Вип. 14. Кн. 6. – К., 1999. – С. 18–31.
3. Мартинюк А. К. Диригентсько-хорові школи в Україні і освіті / Анатолій Мартинюк // Теоретичні та практичні питання культурології : зб. наук. статей. – Вип. 3. – Запоріжжя : ЗДУ, 2000. – С. 106–112.
 4. Марач О. М. Академічне хорове мистецтво у творчому вимірі V Всеукраїнського конкурсу імені Лесі Українки / Олександр Марач // Музикознавчі студії Інституту мистецтв Волинського національного університету імені Лесі Українки та Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського : зб. наук. праць. – Вип. 7. – Луцьк : ВНУ імені Лесі Українки, 2011. – С. 461–473.
 5. Марач О. М. Ідея духовності у творчому вияві камерного хору Оранта: погляд крізь двадцятиріччя / Олександр Марач // Музикознавчі студії Інституту мистецтв Волинського національного університету імені Лесі Українки та Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського : зб. наук. праць. – Вип. 6. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2010. – С. 196–204.
 6. Марач О. М. Луцький костел святих Петра і Павла як осередок музичного мистецтва Волині / Олександр Марач // Актуальні питання культурології. Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології : Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська культура в контексті глобалізаційних трансформацій» : у 2-х тт. – Вип. 8. – Т. 2. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 182–185.
 7. Марач О. М. Сучасне хорове виконавство в Україні: панорама явища / Олександр Марач // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» : у 2-х тт. – Том 2. – Луцьк : ВНУ імені Лесі Українки, 2011. – С. 175–176.
 8. Михайлець В. В. Вокальна основа хорового мистецтва: історичний та теоретичний аспекти : автореф. дис... канд. мистецтвознавства : 17.00.03 –

- музичне мистецтво / Михайлець Вікторія Вікторівна. – О., 2004. – 18 с.
9. Римар Р. С. Хорове мистецтво Хмельниччини в контексті історичного процесу (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.) : автореф. дис... канд. мистецтвознавства : 26.00.01 – теорія та історія культури / Римар Росіна Сергіївна. – Л., 2008. – 20 с.
 10. Рожок В. І. Диригентське мистецтво України / Володимир Рожок. Музика і сучасність : Монографічні дослідження. Науково-популярні, критичні та публіцистичні твори. – К. : Книга пам'яті України, 2003. – С. 63–74.
 11. Селезнева Н. О. Професіоналізм хормейстера. Психологічний та культурно-історичний аспекти : автореф. дис... канд. мистецтвознавства : 17.00.03 – музичне мистецтво / Селезнева Наталія Олексіївна. – О., 2004. – 16 с.
 12. Творча характеристика Хмельницького муніципального камерного хору : [рукопис]. – 4 с.
 13. Шатова І. О. Стильові основи Одеської хорової школи : автореф. дис... канд. мистецтвознавства : 17.00.03 – музичне мистецтво / Шатова Ірина Олександрівна. – О., 2005. – 16 с.

Відомості про автора

Марач Олександр Миколайович – здобувач, асистент кафедри історії, теорії мистецтв та виконавства Інституту мистецтв Волинського національного університету імені Лесі Українки. Науковий керівник – кандидат мистецтвознавства, доцент Драганчук В. М.